

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 1)

Tyfodd y Barri fel madarchen yn ystod dau ddegawd olaf y 19eg ganrif. Hyd at yr 1880au, cymdogaeth o ychydig gannoedd o bobl, a'r rheini'n byw yn wasgaredig mewn ffermdai a thyddynnod a phentrefi bychain, oedd yr ardal lle y saif tref bresennol y Barri. Daeth y trobwynt mawr ar 14 Tachwedd 1884 pan dorwyd tywarchen gyntaf dociau'r Barri. Agorwyd y doc cyntaf yn swyddogol ar 18 Gorffennaf 1889, ac yna ail ddoc yn 1898.

Menter oedd hon o dan arweiniad David Davies (1818–90), Llandinam, yn fwyaf arbennig – neu 'Davies yr Ocean', fel y'i gelwid, ar ôl enw ei gwmni, yr 'Ocean Collieries Company', a weithredai'n bennaf yng Nghwm Rhondda. Y bwriad oedd cystadlu â dociau Caerdydd, a oedd dan reolaeth Ardalydd Bute, ac erbyn 1913 roedd y Barri wedi trechu Caerdydd o drwch blewyn a dod yn brif borthladd y byd ar gyfer allforio glo. Erbyn hynny roedd poblogaeth y Barri wedi tyfu o tua 500 yn 1880 i tua 35,000.

'Cosmopolitan' yw'r gair a ddefnyddir yn aml i ddisgrifio'r Barri a ddaeth i fod yn sgil dyfodiad y dociau. Nid yw hynny'n annisgwyl o gofio mai porthladd ydoedd a bod pobl wedi heidio yno wrth y miloedd o bob cyfeiriad. Ond mae'n werth cofio, er bod *canran* y siaradwyr Cymraeg yn y Barri yn fach iawn erbyn dechrau'r 20fed ganrif o gymharu â'r cyfnod cyn y diwydiannu mawr, fod *nifer* y siaradwyr Cymraeg yn uwch o lawer nag yn y cyfnod cyn agor y dociau oherwydd y twf enfawr yn y boblogaeth. Tua 12% oedd canran y siaradwyr Cymraeg yn y Barri erbyn 1911, ond cynrychiolai hynny tua 3,500 o bobl, er mai prin iawn oedd y rhai uniaith Gymraeg erbyn hynny a'r Saesneg bellach yn *lingua franca* pobl y dref.

Yr her fawr yn y Barri erbyn dechrau'r 20fed ganrif, fel yn nwyrain Morgannwg a Gwent yn gyffredinol, oedd trosglwyddo'r Gymraeg i'r genhedlaeth iau yn wyneb y llifeiriant Saesneg. Cawn enghraifft drawiadol o hynny yn achos bachgen a aned yn y Barri ym mis Medi 1912 i deulu Cymraeg blaenllaw yn y dref. Gwynfor Richard Evans oedd ei enw, ac fe fyddai'n dod maes o law yn un o ffigurau amlycaf bywyd Cymru, yn Llywydd Plaid Cymru rhwng 1945 ac 1981 a'r un a etholwyd yn aelod seneddol cyntaf y blaid honno yn San Steffan yn 1966.

Fel llawer o'r siaradwyr Cymraeg a symudodd i'r Barri

yng nghyfnod y twf mawr, roedd gwreiddiau teulu Gwynfor Evans ar y ddwy ochr yng ngorllewin Cymru. Ganed tad-cu Gwynfor, y Parchedig Benjamin Evans, yn 1854 yn Felindre, ym mhlwyf Llangyfelach yng ngorllewin sir Forgannwg. Derbyniodd beth o'i addysg yn Llangadog, hanner ffordd rhwng Llandeilo a Llanymddyfri yn sir Gaerfyrddin, cyn mynd i athrofa'r Annibynwyr yn Aberhonddu yn 1877, gan fynd wedyn yn weinidog i Felincryddan (Castell-nedd) yn 1880, ac yna i Lanelli yn 1888, cyn symud i'r Barri yn 1899 i fod yn weinidog eglwys y Tabernacl, un o gapeli Cymraeg cryfaf y dref. Yn 1882 priododd ferch o Langadog, Elizabeth James, a pharhaodd cysylltiadau'r teulu yn y Barri â Llangadog i lawr trwy'r cenedlaethau, gyda Gwynfor Evans ei hun yn byw yno am flynyddoedd lawer.

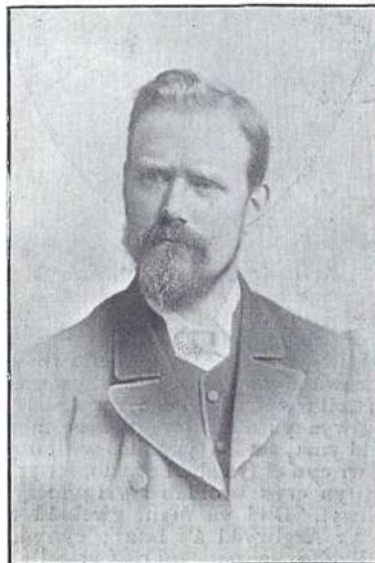
Bu cryn lewyrch ar weinidogaeth Ben Evans. Dywedir amdano ei fod yn 'ŵr o gywirdeb calon a chydwybod [...] a phregethwr rhagorol [...] trefnydd a gweithiwr heb ei fath'. Erbyn iddo adael Melincryddan, roedd aelodaeth Siloh, ei eglwys yno, wedi codi o 99 i 250. Yn Lanelli, wedyn, cododd aelodaeth ei eglwys yn Lloyd Street o 125 i dros 400 yn ystod ei gyfnod yno; ac am gyfnod Ben Evans yn y Barri, dywed ei ŵyr, Gwynfor Evans, y 'byddai'n rhaid bod yn y cwrdd hwyr [yn y Tabernacl] chwarter awr cyn pryd i gael sedd'. Ond bu'n rhaid iddo ymddeol o'i ofalaeth yn y Tabernacl ym mis Awst 1916 am resymau iechyd, a bu farw ym mis Mehefin 1918 yn 64 oed, pan oedd Gwynfor yn bum mlwydd oed.

Roedd Ben Evans yn frwd iawn dros y Gymraeg a thros hunanlywodraeth i Gymru. Un o aelodau Tabernacl y Barri a gydweithiai'n agos â Ben Evans i hyrwyddo'r Gymraeg a hunaniaeth Gymreig yn y Barri ac yn genedlaethol oedd D. Arthen Evans (1878–1936); ac meddai Arthen amdano adeg ei farw: 'Ni wasanaethodd neb Gymru yn well nag y gwasanaethodd efe hi. [...] Yr oedd efe yn arweinydd wrth natur ac yn ymladdwr cywir

dros iawnderau Cymru, Cymro, a Chymraeg.'

Bu Ben Evans yn aelod amlwg iawn o gymdeithas Cymrodorion y Barri a ffurfiwyd yn 1906. Ceisiodd ei orau i gael lle teilwng i'r Gymraeg yn ysgolion y dref; ac apeliai ef a diaconiaid capel y Tabernacl yn daer ar i siaradwyr Cymraeg y Barri drosglwyddo'r iaith i'w plant ar yr aelwyd.

Ond nid tasg rwydd mo honno, fel y gwelwn yn hanes rhai o aelodau ffyddlon y Tabernacl a breswyliai yn 'Y Goedwig', rhif 24 Somerset Road, Y Barri. 'Y Goedwig' oedd cartref Dan a Catherine Evans, mab a merch-yng-

Ben Evans (1854–1918)

nghyfraith y Parchedig Ben Evans. Priododd Dan Evans a Catherine Richard yn 1911, a Gwynfor oedd y cyntaf o'u tri phlentyn. Cymysgedd o Gymraeg a Saesneg a glywid ar yr aelwyd yng nghyfnod cynnar eu bywyd priodasol, ac yn blentyn bach fe fedrai Gwynfor y Gymraeg. Ond daeth tro mawr ar fyd yn 1917, ac yntau'n bum mlwydd oed.

Siopwyr oedd Dan a Catherine Evans – a bu siop fawr adrannol y teulu, 'Siop Dan Evans', yn rhan amlwg o fywyd y Barri am ddegawdau lawer, nes iddi gau yn 2006. 'Pan oeddwn yn grwt', meddai Gwynfor yn ei hunangofiant, *Bywyd Cymro* (1982), 'roedd [oriau gwaith fy rhieni] yn enbyd o hir.' Roedd ganddynt forwyn o Bontyberem i warchod y plant pan oedd Gwynfor yn fach, ond parodd ei hymadawiad ddaeargryn ieithyddol. Meddai Gwynfor: 'Profodd yn anodd [i'm rhieni] gael Cymraes o ran iaith i ofalu am y tŷ. Am flynyddoedd, gwraig ifanc o Barrow-In-Furness a wnâi'r gwaith, a gan hynny, Saesneg oedd iaith y cartref.'

Saesneg hefyd oedd iaith yr ysgol, ac er mai capel Cymraeg oedd y Tabernacl yn swyddogol, cymysg iawn oedd y sefyllfa ieithyddol yno. 'Pan oeddwn yn grwt yn y Tabernacl,' meddai Gwynfor, 'roedd plant y genhedlaeth gyntaf [o siaradwyr Cymraeg a lifai i'r Barri wrth i'r dref dyfu], a oedd erbyn hynny yn eu canol oed, yn deall Cymraeg ond heb fedru ei siarad.' Ac am ei genhedlaeth ef ei hun, dywed Gwynfor: 'Doedd dim un bachgen, a dim ond un ferch [...], yn deall ac yn siarad yr iaith.'

Mae'n werth ychwanegu fod teulu Gwynfor wedi chwarae rhan bwysig mewn 'daeargryn ieithyddol' arall yn nes ymlaen. Er enghraifft, yng nghartref Dan a Catherine Evans y cynhaliwyd y cyfarfod yn Chwefror 1951 a arweiniodd at sefydlu ysgol feithrin Gymraeg yn y Barri. Ond canlyniad yr holl ddylanwadau Saesneg ar y Gwynfor Evans ifanc oedd peri i hynny o Gymraeg a oedd ganddo'n blentyn bach gilio i gilfachau ei gof. Llifo dros ei ben a wnaeth y Gymraeg o hynny allan, wrth ei chlywed yn y capel ac mewn mannau eraill, heb iddo ddeall fawr ddim, nes iddo gael 'tröedigaeth' at Gymru a'r Gymraeg yn 1929, yn 17 oed, a mynd ati i aiddysgu'r iaith.

Ffoi rhag y Gymraeg oedd ei hanes cyn hynny. Roedd D. Arthen Evans yn byw yn yr un stryd â Gwynfor a'i deulu. Fe fynnai Arthen 'siarad Cymraeg ar bob achlysur posibl', meddai Gwynfor, gan ychwanegu: 'Mae'n gywilydd gen i ddweud fy mod yn symud yn gyflym i gyfeiriad arall pan welwn Arthen yn y pellter, ond nid dianc rhagdo ef a wnawn yn gymaint â ffoi rhag ei iaith.'

Ond er yr holl Seisnigo – 'Diflanasai'r iaith yn y Barri yn gynt nag y gwnaeth ymhlith Cymry America!', meddai Gwynfor – yr hyn sy'n drawiadol yw bod nifer o drigolion y dref wedi chwarae rôl allweddol yn genedlaethol yn hanner cyntaf yr 20fed ganrif yn yr ymgyrch i hyrwyddo'r iaith Gymraeg a'r hunaniaeth Gymreig, a neb yn fwy nag Arthen Evans. Ac at hynny y trown y tro nesaf, os byw ac iach.